

фіксацыі форм *мети* ў помніках старабеларускай пісьменнасці, гэтую інавацыю варта аднесці не пазней як да першай паловы XV ст.

Адзначаныя даследчыкамі прыклады такой з'явы ў літоўскіх гаворках, відавочна, маюць беларускі ўплыў. На карысць такога меркавання сведчыць наступнае: 1) большая колькасць у беларускіх гаворках лексіка-граматычных класаў слоў, якія ўцягнуты ў фанетычны працэс страці; 2) шырокае адлюстраванне яго ў старабеларускіх крыніцах; 3) страта пачатковых галосных у літоўскіх гаворках характэрная для запазычаных слоў, тады як беларускі матэрыял прадстаўлены значнай колькасцю і спрадвечных слоў; 4) для балтыйскіх моў, як адзначае Я.Атрэмбскі, больш уласціва ўжыванне пачатковага гука ці дыфтонга, а страта галосных найчасцей адбываецца на канцы слова (*yrá-yr 'ёсць, маецца', nera-nēr 'няма'* і інш.).²² Гэта таксама дае падставы лічыць з'яву аферэзісу ў літоўскіх гаворках перыферыйнай, як і ў паўночна-мастоўскіх. Магчыма, што на літоўскай тэрыторыі яна падтрымліваецца менавіта беларускімі гаворкамі.

¹ Гл.: Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1982. Т.1–3.

² Гл.: Чучка П.П. Деякія асаблівасці украінскіх говірок Брэстскага раёну Брэстскай вобласці // Тэзіс дапоўдзей. Київ, 1962. С.93.

³ Яшкін І.Я. Узаемадзеянне рознадзялектных сістэм: Фанетыка. Мн., 1976. С.118–119; Марфалогія. Сінтаксіс. Мн., 1980. С.9,61,66.

⁴ Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970.

⁵ Расторгуев П.А. Северско-белорусский говор. Л., 1927. С.38.

⁶ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ, 1980. С.58.

⁷ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. Vilnius, 1966. P.131.

⁸ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. С.42.

⁹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т.1.; 1978–Т.2.

¹⁰ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979. Т.1. С.141.

¹¹ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1978. Т.1.

¹² Гл.: Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.

¹³ Гл.: Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁴ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т.1. С.42.

¹⁵ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁶ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча.

¹⁷ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁸ Лаучюте Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках. Л., 1982. С.137.

¹⁹ Карский Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. М., 1955. С.231–232.

²⁰ Там жа.

²¹ Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мн., 1964. С.84–85.

²² Otrębski J.ан. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1988. Т.1. С.250–251.

М.У.РАЗЛАДАВА

АНАЛІЗ НЕКАТОРЫХ ГРУП АДСУБСТАНТЫЎНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ КОЛЕРУ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У лінгвістычнай літаратуры неаднаразова заўважалася, што мікрасістэма колераабазначэння вылучаецца "надзвычайнай гістарычнай устойлівасцю"¹: словы, якія складаюць гэтую сістэму, называюць адну са сталых, вызначальных прымет прадмета. Разам з тым названая сістэма паступова папаўняецца ў сучаснай мове новымі адзінкамі. У працэсе развіцця пазнавальнай дзейнасці чалавека (асабліва ў галіне навукі і тэхнікі), замацавання новых паняццяў часта ўзнікае патрэба ў дакладнай якаснай характарыстыцы апагошніх. Дэрывацыйныя асаблівасці прыметнікаў-каларатываў у сучаснай беларускай мове ўяўляюць пэўную цікавасць для лінгвістычнай навукі. На адназоўнікавыя ўтварэнні лексіка-семантычнай групы колераабазначэння ў сучаснай беларускай мове звярталася ўвага ў артыкуле Н.С.Мажэйка². Аналізуючы эпітэты са значэннем колеру ў рамане У.Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім", даследчыца адзначыла, што ўтварэння пры дапамозе суфіксаў адносныя прыметнікі з'яўляюцца адным з найбольш важных мастацкіх сродкаў мовы твора.

У дадзеным артыкуле разглядаюцца адсубстантыўныя прыметнікі сучаснай беларускай мовы з адной утваральнай асновай, якія могуць ужывацца ў пераносным значэнні колеру. З мэтай аналізу семантыкі ўтваральных асноў

праводзіцца класіфікацыя прыметнікаў-каларатываў паводле прыналежнасці назоўнікаў, ад асноў якіх утварыліся прыметнікі, да пэўных тэматычных груп. Такі метадад прымяняўся пры даследаванні назваў колераў ва ўкраінскай мове³. Фактычны матэрыял выбраны з "Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы" (1977–1984) і "Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы" (1996), а таксама з тэкстаў беларускай мастацкай літаратуры.

Прыметнікі, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове для абазначэння колераў і колеравых адценняў, могуць быць утвораны ад асноў назоўнікаў суфіксальным і нулясуфіксальным спосабамі. Назоўнікі, асновы якіх служаць утваральнай базай для прыметнікаў-каларатываў, абазначаюць найменні:

1) частак раслін: а) кветак: *бэзавы, валошкавы, васільковы, лілейны, ружовы, фіялкавы, шафранавы (шафранны)*; б) пладоў: *вішнёвы, гранатавы, лімонны, малінавы, персікавы, фісташкавы*; в) караняплодаў: *бурачковы, маркоўны*; г) лісця: *салатавы (салатны), тытунёвы*; д) сцябла: *ільняны, саламяны*;

2) каштоўных камянёў: *агатавы, апалавы, бірузовы, бурыштынавы, жамчужны, ізумрудавы (ізумрудны), рубінавы, сапфіравы (сапфірны), смарагдавы*;

3) металаў і іх сплаваў: *бронзавы, залаты, залацісты, медны (мядзяны), сталёны (сталёвы), сярэбраны (срэбраны, срэбны), серабрысты (срабрысты)*;

4) цвёрдых і сыпкіх рэчываў: *гліністы, графітавы, грыфэльны, зямлісты, іржавы, пясочны*;

5) прадуктаў расліннага свету: *індыгавы, марэнавы, смалісты, смаліяны*;

6) прадуктаў жывёльнага свету: *васковы, каралавы, кармінавы (кармінны), пергаментны*;

7) прадуктаў харчавання: *малочны, мядовы, яечны*;

8) рэчываў у працэсе гарэння: *агнявы (агнёвы), агністы, вогненны, дымчаты (дымчасты), палымяны*;

9) жывёл: *вераб'іны, канарэчны, мышыны (мышасты)*;

Адзінкавыя прыметнікі-каларатывы ўтвораны ад асноў назоўнікаў, што абазначаюць найменні:

1) штучных фарбавальных рэчываў: *вохравы/охравы (вохраны/охраны, вохрысты/охрысты), ультрамарынавы*;

2) вадкіх рэчываў: *кывавы, чарнільны*;

3) тканін: *кумачовы, марэнгавы*;

4) нябесных свяцілаў: *сонечны*;

5) прадуктаў згарання: *папялісты (папялясты, попелыны)*;

6) прасторы: *нябесны*;

7) асобных прадметаў: *бутэлучны*.

Прыметнік-каларатыў *цялесны*, утвораны ад назоўніка *цела* (тулава, корпус чалавека), абазначае ружаваты колер, колер скурнага покрыва, якое мае цела чалавека еўрапеоіднай расы.

Агульнае лексічнае значэнне гэтых прыметнікаў – 'падобны колерам да якога-небудзь прадмета ці яго часткі' – набыта ў выніку метафарызацыі паводле колеравага падабенства з прадметамі (іх часткамі), назвамі якіх матываваны прыметнікі. З прыведзеных прыкладаў відаць, што ў беларускай мове найбольшая колькасць вытворных прыметнікаў утворана ад асноў назоўнікаў – найменняў частак раслін (у першую чаргу кветак і пладоў), а таксама каштоўных камянёў, металаў.

Вытворныя прыметнікі-каларатывы не заўсёды асацыіруюцца ў носьбітаў мовы з прадметамі, ад асноў назваў якіх утвораны гэтыя прыметнікі. Лексема-каларатыў *крэмавы* не падаецца ў сучасных тлумачальных слоўніках са значэннем 'падобны колерам да крэму (салодкага харчовага прадукту з узбітай смятанкі ці масла з дабаўленнем цукру)'. Абапіраючыся на канцэпцыю паходжання і ўжывання запазычаных прыметнікаў са значэннем колераў у рускай літаратурнай мове XVII – XIX стст. і ўлічваючы тое, што вытворныя назвы-каларатывы замацаваліся ў сучаснай беларускай мове пераважна пад уздзеяннем рускай, можна вылучыць наступныя этапы ўтварэння і

фарміравання семантыкі прыметніка-каларатыва *крэмавы* (ад асновы назоўніка *крэм*, які, як сведчыць "Этымалагічны слоўнік беларускай мовы", запазычаны з французскай праз рускую; аднак можна дапусціць, што яшчэ раней гэты назоўнік мог быць засвоены беларускай, як і іншымі славянскімі мовамі, непасрэдна з французскай⁴): 1) утварэнне фразеалагічнай паўкалькі: франц. *la couleur de creme* – колер крэм; 2) разбурэнне ўстойлівага звароту, захаванне граматычна не асвоенага кампанента і як вынік – семантычнае калькаванне; 3) паступовае забыццё носьбітамі мовы значэння запазычанай назвы колеру (страта ўнутранай формы апошняй); 4) утварэнне прыметніка-каларатыва з дапамогай славянскага дэрывацыйнага сродку.

Прымаючы пад увагу адзначанае Л.М.Граноўскай распаўсюджанае паралельнае ўжыванне лексічных дублетаў (вердепомовый – яблочной зелени, фрезовой – клубничной), можна дапусціць, што значэнне асновы *creme* 'вяршкі' не было забыта ў славянскіх мовах: пасля разбурэння ўстойлівага звароту і захавання запазычанага кампанента, з дапамогай якога абазначаецца колер, ад гэтага кампанента ўтвараецца суфіксальным спосабам прыметнік, які ўжываецца побач з прыметнікам-колераабзначэннем агульнаславянскага паходжання. Пра захаванне пераноснага значэння запазычанай асновы ў славянскіх мовах сведчыць, у прыватнасці, тлумачэнне прыметніка-каларатыва *кремовый* у Словаре русскаго языка: "кремовый – белый с желтоватым оттенком, цвета сливок"⁵. У далейшым частотнасць ужывання аднаго з членаў пары абсалютных сінонімаў знізілася; адна з магчымых прычын гэтага – тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі лексічнага складу тэкстаў афіцыйна-дзелавога і асабліва навуковага стыляў, дзе патрабуецца максімальна дакладнае абазначэнне колеравых адценняў. Тым не менш "Словарь современного русского литературного языка" падае словазлучэнне *сливочный цвет* (Сливочный: светло-жёлтый. О цвете⁶); у "Словнику украінскай мовы" прыводзіцца ілюстрацыя з тэксту навуковага стылю: *квітки у верхкових гронах*⁷. У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" адсутнічаюць прыклады ўжывання спрадвечна беларускага адпаведніка іншамоўнаму *крэмавы* ў значэнні колеру. Такімі адпаведнікамі могуць быць *сметанковы* ці *вяршыковы* – дэрываты ад назоўнікаў *смятанка* і *вяршкі*; гэтыя назоўнікі адвольна ўжываюцца як адпаведнік рускаму *сливки* і не выцеснены адно адным. Ва ўкраінскай мове, якая таксама развівалася пад моцным уплывам рускай, назоўнік *сметанка*, паводле "Словника украінскай мовы", займае другаснае становішча ў адносінах да *вершки*, найчасцей ужываючыся як ласкальная форма да *сметана*⁸. У беларускай мове назіраецца тэндэнцыя да пашырэння сферы ўжывання назоўніка *вяршкі* (напрыклад, у сферы гандлю); *смятанка* часцей успрымаецца як ласкальнае ад *сметана*. Усведамленне гэтага факта носьбітамі беларускай мовы можа паслужыць штуршком да папаўнення мікрасістэмы колераабазначэння прыметнікам, утвораным ад асновы спрадвечна беларускага назоўніка: *вяршкі* – *вяршыковы* (колеру вяршкоў).

У французскай мове развілося на базе значэння 'вяршкі (смятанка)' пераноснае значэнне слова 'creme' – 'салодкая маса з узбітай смятанкі ці масла, цукру і фруктовых сокаў'; менавіта ў гэтым значэнні пазней слова *крэм* канчаткова замацавалася ў славянскіх мовах, у прыватнасці, у беларускай. Вынік семантычнай дэрывацыі, паралельнай развіццю значэння слова *крэм* на сучасным этапе, – пераасэнсаванне прыметніка *крэмавы*, набыццё ім значэння 'той, што змяшчае крэм; з крэмам'. Асаблівасцю дэнататыўнага кампанента сучаснага лексічнага значэння абумоўлена і спалучальнасць прыметніка (пераважна з назвамі кандытарскіх вырабаў: *крэмавы рулет*, *крэмавы торт*). Такім чынам, лексема *крэмавы* ў сучаснай беларускай мове – мнагазначная, з вытворнай асновай; як прыметнік-каларатыў матывуецца не запазычаным назоўнікам *крэм*, а яго беларускім адпаведнікам *вяршкі*, і як вынік гэтага – асацыіруецца з беларускім лексічным дублетам *вяршыковы*, з дапамогай якога можна семантызаваць запазычаную аснову прыметніка).

Слова *ружовы* таксама не вытлумачваецца ў слоўніках як назва колеру ружы. Яно ўжываецца для абазначэння светла-чырвонага колеру, які маюць толькі асобныя гатункі ружаў; даволі часта колер кветак ружы можа быць названы з дапамогай абстрактных колераабазначэнняў (*чырвоная, жоўтая, белая ружа*). Лексічнае значэнне 'той, што мае дачыненне да ружаў, звязаны з ружамі' мае прыметнік *ружавы* (гэта ўплывае на яго спалучальнасць: *ружавы куст, ружавая алея, ружавы сад*). З фармальнага пункту гледжання гэтыя прыметнікі адрозніваюцца толькі націскам.

Такім чынам, амаль усе вытворныя прыметнікі са значэннем колеру маюць празрыстую ўнутраную форму (асацыіруюцца з назоўнікамі, ад асноў якіх яны ўтвораны). Матывацыя таго ці іншага прыметніка, які ўжываецца для абазначэння колеравага адцення, абумоўлена, па-першае, выкарыстаннем прадмета (ці розных яго частак), ад асновы назвы якога ўтвораны гэты прыметнік, у практычнай дзейнасці-носьбітаў мовы; па-другое, адметнасцю колеравай прыметы гэтага прадмета (яго часткі). Аднак прыметнік-каларатыў з вытворнай асновай можа быць матываваны не запазычанай асновай, а яе лексічным дублетам (лексема *крэмавы*). Прадмет, ад асновы назвы якога ўтвораны каларатыўны прыметнік, не заўсёды мае абазначаны гэтым прыметнікам колер (лексема *ружовы*). Падсістэма вытворных прыметнікаў з'яўляецца адкрытай і можа папаўняцца новымі лексэмамі, у прыватнасці, утворанымі ад спрадвечна беларускіх назоўнікаў (прыметнік *вяршковы*).

¹ Кириченко А. П. Структурно-семантические типы назв кольорів в східнослов'янських мовах // Доповіді та повідомлення. Львів, 1955. Вип. 6. Ч. 1. С. 111.

² Мажэйка Н. С. Некаторыя асаблівасці ўжывання прыметнікаў колеру ў рамане У. С. Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім" // Весн. БДУ. Сер. 4. 1987. № 2. С. 36.

³ Горобець В. Й. З історыі назв кольорів в українській мові // Культура слова: Респ. міжвід. зб. 1977. Вип. 12. С. 57, 58; Дзівак О. М. Похідні назви кольорів в українській мові // Дослідження з фонетики, граматики і фразеологіі української мови. Київ, 1974. С. 112–127.

⁴ Етимологічний словник української мови. Київ, 1989. Т. 3. С. 82.

⁵ Словарь русского языка: В 4 т. М., 1982. Т. 2. С. 125.

⁶ Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. М.; Л., 1956. Ст. 1616.

⁷ Словник української мови: В 10 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 338.

⁸ Там жа. 1978. Т. 9. С. 402.

Н. В. ПАЛЯШЧУК

АДЛЮСТРАВАННЕ КАРОТКІХ І ПОЎНЫХ ФОРМ ПРЫМЕТНІКАЎ У "ТРЫБУНАЛЕ"

У "Трыбунале" (1586) ва ўжыванні прыметнікаў назіраецца дзве тэндэнцыі: пашырэнне ролі членных форм гэтай часціны мовы і звужэнне функцый кароткіх прыметнікаў. Гэтыя з'явы былі характэрны для шэрагу помнікаў старабеларускай пісьмовай мовы.

Выкарыстанне іменных прыметнікаў адзначаецца ў "Трыбунале" галоўным чынам у складзе састаўнога іменнага выказніка. Выконваючы прэдыкатыўную функцыю, кароткія прыметнікі выражаюць "адзнаку ў яго "энергічным" праяўленні як вынік акта думкі, як істотную рысу прадмета – дзейніка, лагічна выдзеленую, найбольш важную ў пэўны момант"¹. Найбольш паслядоўна ў гэтым выпадку зафіксаваны якасныя прыметнікі *важень, винень, волень, жадень, повинень, противень*. У складзе прэдыката пералічаныя словы звычайна ўжываліся ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку. У адзіночным ліку яны афармляліся з дапамогай нулявога канчатка, калі гаворка ішла аб прадмеце мужчынскага роду, і канчатка *-а* пры ўказанні на прадмет жаночага роду: *тотъ... винень будетъ судови головному шесть копъ грошей (15);* *ничого платити не будетъ виньяна (13)*. Пры ўжыванні вышэйназваных слоў у множным ліку захоўваўся канчатак *-і*: *в кождомъ году повинни будутъ (26)*, *тую маетность раздавати моцни и вольни будемъ (26)*. Таксама тут назіраецца замацаванне склонавых форм жаночага роду, у прыватнасці формы на *-ы* пры аснове на цвёрды зычны як адлюстраванне знікнення родавага проціпастаўлення ў назоўным склоне множнага ліку: